

Robert SUSKI
(Białystok, Uniw. Białostocki)

AURELIAN A MĘCZENNICY

Druga połowa III wieku była pomyślna dla chrześcijaństwa i chrześcijan. W okresie tzw. „małego pokoju” (pomiędzy zakończeniem prześladowań przez Galiena a rozpoczęciem przez Dioklecjana) Kościół rozwinął się i został zaakceptowany przez rzymskie społeczeństwo (kiedy Dioklecjan zamierzał prześladować chrześcijan najpierw przygotował wielką akcję propagandową tłumaczącą mieszkańcom *Imperium Romanum*, dlaczego należy zwalczać tę religię¹). Spośród cesarzy, którzy panowali w tym czasie (Galien, Klaudiusz II, Kwintylus, Aurelian, Tacyt, Florian, Probus, Karus i jego synowie) chrześcijanie mieli jednoznacznie nieprzychylnie zdanie o Aurelianie (270-275), który według nich był wrogi wobec ich religii. Polityka tego cesarza wobec chrześcijaństwa wywołuje kontrowersję wśród współczesnych nam badaczy.

Owe zainteresowanie relacjami Aureliana z chrześcijanami nie jest współmierne do posiadanych przez nas źródeł, które są na ten temat bardzo skąpe. Żaden z pogańskich historyków nie interesował się polityką cesarza wobec wyznawców tej religii (co nie jest dziwne, niechrześcijańscy historycy niezbyt często wspominają nam o relacjach pomiędzy władcami a chrześcijanami). Praktycznie wszystkie źródła, które wykorzystuję w tym artykule, to teksty chrześcijańskie. Najważniejsze to: *Historia Ecclesiastica* Euzebiusza z Cezarei oraz paszkwil Laktancjusza *De mortibus persecutorum*. Inne źródła chrześcijańskie mają już mniejszą wartość, przynoszą mało informacji, ograniczają się często do pojedynczych zdań. Powstały one wiele dziesięcioleci czy stuleci po interesujących nas wydarzeniach oraz korzystały z wyżej wymienionych tekstów. Wśród tych autorów można wymienić Hieronima, Orozjusza, Sulpicjusza Sewera, Augustyna, czy Zonarasa. Ponadto męczenników, którzy jakoby zostali zabici za rządów Aureliana wspominają martyrologia, akta męczenników oraz *Pasje*. Ich wartość historyczna jest jednak bardzo ograniczona.

¹ Por. W.H.C. Frend, *Prelude to the Great Persecution: the Propaganda War*, w: tenże, *Archaeology and history in the study of early Christianity*, VI, London 1986, 1-18.

W tym tekście nie podejmuję próby stworzenia całościowego obrazu polityki Aureliana względem chrześcijaństwa. Nasza wiedza o tym aspekcie panowania tego cesarza nie tworzy zbyt koherentnego obrazu. Chciałbym skupić się tylko na jednym problemie: czy cesarz planował prześladowanie chrześcijan oraz jaka jest wiarygodność licznych akt męczenników, którzy mieli ponieść śmierć za jego rządów. Jeden z wielkich współczesnych badaczy, którzy zajmują się historią prześladowań, przywołuje je, aby poprzeć tezę, że za rządów Aureliana dochodziło do prześladowań chrześcijan².

Zarówno wedle Euzebiusza z Cezarei jak i Laktancjusza wrogość Aureliana wobec chrześcijaństwa miała doprowadzić nieomal do nowej fali prześladowań. Według tego pierwszego Aurelian początkowo nie był nastawiony negatywnie wobec chrześcijaństwa, ale dopiero po kilku latach, pod wpływem doradców, zmienił swój stosunek wobec tej religii³. Jego śmierć nastąpiła tuż przed wydaniem rozporządzeń prawnych nakazujących prześladowanie (czyli wedle Euzebiusza z Cezarei Aurelian chciał wydać edykt, ale tego nie uczynił z powodu swojej śmierci)⁴. Opis Laktancjusza jest dużo bardziej dramatyczny niż Euzebiusza. Cesarz wydał edykt prześladowczy tuż przed swoją gwałtowną śmiercią. Nie wszedł on jednak w życie tylko dlatego, że dotarł do namiestników już po śmierci władcy⁵. Hieronim w swojej wersji *Chronicon* Euzebiusza z Cezarei bliższy jest Laktancjuszowi niż *Historia Ecclesiastica*: wedle niego Aurelian wywołał (*movisset*) prześladowanie⁶. Mniej jasny jest przekaz Orozjusza, który używa słowa „*decerno*” (*decerneret*), co można tłumaczyć zarówno jako posta-

² Por. W.H.C. Frend, *Martyrdom and Persecution in the Early Church*, Oxford 1965, 444: „On the basis of there never being stoke without fire, it is possible that some of these acta might conceal a grain of historical truth”.

³ Por. Eusebius, HE VII 30, 20.

⁴ Por. tamże VII 30, 21 tłum. A. Lisiecki: „Tak oto wobec nas zachował się wówczas Aurelian, lecz w dalszym okresie swych rządów zmienił swe usposobienie. Poszedł za namową pewnych ludzi, by przeciwko nam rozpocząć prześladowanie i rzecz ta powszechnego nabrała rozgłosu. Tymczasem, gdy już miał kłaść swój podpis pod edykty, przeciwko nam zwrócone, dosięgła go sprawiedliwość boża i prawie że powstrzymała rękę jego od wykonania tego zamiaru”.

⁵ Por. Lactantius, *De mortibus persecutorum* 6, 1, tłum. J. Czuj: „Aczkolwiek Aurelian, szalony i nagły z natury, pamiętał niewolę Waleriana to jednak, zapomniawszy o jego zbrodniach a karze za nie, wyzywał gniew Boga okrucieństwami. Nie było mu jednak danem dokonać tego, co zamierzał, gdyż nagle z początku swego szalu został unicestwiony. Jeszcze jego krwionośne edykty nie dotarły do odleglejszych prowincji, a on już krwią brocząc, leżał na ziemi w miejscowości trackiej Kenofurium, zamordowany przez swych przyjaciół na skutek fałszywego podejrzenia”.

⁶ Por. Hieronymus, *Chronicon* 222. W wersji armeńskiej *Chronicon* Euzebiusza z Cezarei znajdujemy taką samą wersję planów Aureliana wobec chrześcijaństwa (czyli Aurelian planował prześladowanie, ale go nie rozpoczął), jak w *Historia Ecclesiastica* Euzebiusza z Cezarei, zob. łaciński przekład armeńskiej wersji *Chronicon*, ed. A. Schoene, GCS 47, 223. Hieronim znał dzieła Laktancjusza, więc różnica pomiędzy wersją armeńską *Chronicon* Euzebiusza z Cezarei, a *Kroniką* Hieronima dotycząca rozpoczęcia prześladowania chrześcijan, wynika ze znajomości przez Hieronima *De mortibus persecutorum*.

nowił, zdecydował się, jak i powziął postanowienie. Nie wynika jednak z tego, że Aurelian wydał jakiś edykt, czy też dopiero zamierzał to zrobić; należy też zauważyć, że Orozjusz korzystał z Hieronima⁷. Także Synkellos⁸ oraz Zonaras⁹ uznają Aureliana za prześladowcę. Podobnie Augustyn, który wymienia Aureliana w *De Civitate Dei* wśród dziesięciu cesarzy rzymskich, będących prześladowcami (obok: Nerona, Domicjana, Trajana, Antonina Piusa, Septimiusa Sewera, Maksymiana Traka, Decjusza, Waleriana, oraz Dioklecjana i Maksymiana)¹⁰. Liczba dziesięciu prześladowań jest nawiązaniem do dziesięciu plag egipskich. Powstaje pytanie, dlaczego autorzy chrześcijańscy wspominają prześladowanie za Aureliana, którego nie było (co jasno wynika z tekstu zarówno Euzebiusza z Cezarei, jak i Laktancjusza): zapewne opacznie zrozumieli oni tego pierwszego autora¹¹. Nie wszyscy jednak chrześcijanie postrzegali w Aurelianie prześladowcę. Na przykład Sulpicjusz Sewer wspomina o braku prześladowań pomiędzy panowaniem Waleriana a Dioklecjana¹².

Euzebiusz z Cezarei i Laktancjusz pisali ok. 40 lat po interesujących nas wydarzeniach. Nie mieli żadnego powodu, aby opisywać niechęć Aureliana do chrześcijaństwa, gdyby takowej nie było. Dlatego też nie mamy podstaw, aby negować wrogi stosunek Aureliana do chrześcijaństwa. Praktycznie wszyscy współcześni nam badacze zgadzają się, że tylko śmierć cesarza uchroniła chrześcijan przed prześladowaniem¹³. Dla Laktancjusza charakterystyczne jest rozmiianie się z prawdą w opisach poufnych wydarzeń na dworze cesarskim (mam na myśli np. okoliczności rozpoczęcia prześladowań, rolę, jaką odegrał w nich Galeriusz, powołanie drugiej tetrarchii, opis ucieczki Konstancyna Wielkiego do Brytanii)¹⁴. Relacje Laktancjusza, jak przystało na dobrego retora, są często zbyt bliskie dobrze poświadczonym toposom literackim, przez co wzbudzają one naszą nieufność (np. opowiadanie o pożarze Nikomedii przypomina sławny opis pożaru Rzymu za Nerona w opisie Tacyty). W tym miejscu trzeba wspomnieć o poważnej różnicy pomiędzy *Historia Ecclesiastica* a *De mortibus persecutorum*. Ta druga rozprawa jest paszkwilem, w którym

⁷ Por. Orosius, *Historiae adversum paganos* VII 23, 6.

⁸ Por. Syncellos, *Chronicon* 722.

⁹ Por. Zonaras, *Epitome* XII 27.

¹⁰ Por. Augustinus, *De civitate Dei* XVIII 52.

¹¹ Por. P. Keresztes, *Imperial Rome and the Christians*, vol. 2: *From the Severi to Constantine the Great*, New York – London 1989, 89.

¹² Por. Sulpicius Severus, *Chronicorum* II 32.

¹³ Por. R.T. Saunders, *A Biography of the Emperor Aurelian A.D. 270-275*, Ann Arbor 1992, 356; E. Cizek, *L'empereur Aurélien et son temps*, Paris 1994, 189-190; T. Kotula, *Aurélien et Zenobie*, Wrocław 1997, 184; A. Watson, *Aurelian and the third Century*, London – New York 1999, 200; W.H.C. Frend, *Martyrdom and political oppression*, w: P.F. Esler, *The Early Christian World*, London – New York 2000, 815-839.

¹⁴ Por. F. Kolb, *Diocletian und die erste Tetrarchie. Improvisation oder Experiment in der Organisation monarchischen Herrschaft?*, Berlin – New York 1987, 131-138.

Laktancjusz chciał pokazać, jak okrutnie Bóg karze swoich przeciwników, którzy nie byli posłuszni jego woli i działają na szkodę Kościoła. Z tego punktu widzenia bardziej efektowne było ukaranie cesarza, który właśnie podpisał edykt o prześladowaniu, niż sytuacja, gdy miał on dopiero w planach zwrócenie się przeciwko nowej religii. Wersja przedstawiona przez Euzebiusza z Cezarei jest bliższa rzeczywistości niż wersja Laktancjusza.

Do tego, kiedy Aurelian został zamordowany, przygotowywał nową wojnę: albo przeciwko Persji¹⁵, albo też na Bałkanach¹⁶. W tym miejscu należy jednak wyrazić zdumienie – rozpoczęcie prześladowania tuż przed początkiem nowej wojny byłoby bardzo dziwnym posunięciem. Aurelian nie przypominałby ani Decjusza (początek prześladowania był reakcją na walki z Gotami lub wynikał z poczucia zagrożenia związanego z tym plemieniem¹⁷), ani Waleriana (wystąpienie przeciwko chrześcijanom nastąpiło, gdy Cesarstwo Rzymskie padało ofiarą kolejnych najazdów Gotów czy Herulów), ani Dioklecjana (chrześcijanie i manichejczycy byli prześladowani, gdy cesarz uporządkował sytuację w Cesarstwie i umocnił swoją władzę, a zagrożenie zewnętrzne zostało zażegnane). Dlatego zaryzykowałbym hipotezę, że informacje o chęci rozpoczęcia prześladowania chrześcijan, jakie przekazały nam nasze źródła, mogą bardziej świadczyć o wrogości cesarza wobec chrześcijaństwa, niż o rzeczywistym zamiśle rozpoczęcia prześladowania. Nawet gdyby Aurelianowi przyszło żyć dalej, do wystąpienia przeciwko chrześcijaństwu na jesieni 275 r. wcale mogłoby nie dojść. Przecież nie wiemy, na ile chrześcijanie rzeczywiście posiadali rozeznanie, co do planów Aureliana (o których wspominają nam Euzebiusz z Cezarei oraz Laktancjusz). Zapewne znajdowali się oni na dworze cesarskim. Dzięki temu pewnie zdawali sobie sprawę, co o ich religii myślał cesarz, ale nie sposób rozstrzygnąć, czy przeniknęła do nich wiedza o konkretnych planowanych posunięciach cesarza wobec chrześcijaństwa.

Oczywiście, znamy kilkanaście akt męczenników, którzy podobno ponieśli śmierć za panowania Aureliana. W martyrologiach wymienionych jest kilkudziesięciu takich męczenników¹⁸, powstaje jednak pytanie o ich wiarygodność¹⁹.

¹⁵ Por. *Historia Augusta. Aurelius*, 35, 4-5.

¹⁶ Por. Zonaras, *Epitome* XII 27; Syncellos, *Chronicon* 72.

¹⁷ Por. A. Ziółkowski, *Historia Rzymu*, Poznań, 2004, 514.

¹⁸ Martyrologia to spis męczenników sporządzonych wedle dni, w których nastąpiło ich męczeństwo. Najstarszym nam znanym jest *Martyrologium Syriacum*, które powstało w Edessie ok. 410 roku. Sądzi się, że zostało ono ułożone na podstawie jakiegoś wcześniejszego greckiego martyrologium. W połowie V wieku powstało *Martyrologium Hieronymianum* – łacińskie tłumaczenie martyrologium syryjskiego. Dzieło to niesłusznie przypisywano Hieronimowi (stąd jego nazwa). Jego tekst był wielokrotnie uzupełniany i przerabiany, nie zachował się jednak w pierwotnej postaci. W końcu VI lub w 1. poł. VII wieku w Galii powstała dłuższa redakcja *Martyrologium Hieronymianum*. Wraz z upływem czasu zaczęły się pojawiać kolejne martyrologia: Bedy Czcigodnego (VIII wiek), Florusa (IX w.), Adona z Vienne (IX wiek) i Usuarda – mnicha z opactwa benedyktyńskiego w St. Germain des Prés († 877). Na podstawie tego ostatniego *martyrologium*

A oto ich lista:

Italia:

– Synezjusz – jego męczeństwo obchodzono 12 grudnia w Rzymie. Miał on być lektorem (za czasów biskupa Sykstusa II), który został ścięty za panowania Aureliana. Wspomniany jest w *Martyrologium Romanum*²⁰.

– Bazylides, Tripod i Mandalis – ich męczeństwo miało nastąpić 8 lub 10 czerwca w Rzymie. Bazylides wspomniany jest przez *Martyrologium Hieronymianum* i przez *Martyrologium Romanum*. O towarzyszach Bazylidesa – Tripodisie i Mandalisie nic nie wiadomo, pojawiają się oni dopiero w późniejszym *Martyrologium Romanum* w XVII wieku. Podejrzewa się, że ich imiona zostały utworzone na podstawie nazwy afrykańskiego miasta Tripolis Magdaletis²¹.

– męczeństwo 65 lub 165 żołnierzy w Rzymie, wspominanych 10 sierpnia w *Martyrologium Romanum*²².

– Eutropiusz, Zosima i Bonoza oraz 50 żołnierzy w Porto – pamiątkę ich męczeństwa czczono 8 lub 15 lipca. Bonoza, jej siostra Zosima oraz Eutropiusz znani nam są z *Martyrologium Hieronymianum* i *Martyrologium Romanum* oraz poświęconej im *Pasji*. Kult ich jest poświadczony jeszcze w starożytności, co zaświadcza jedna z inskrypcji²³.

sporządzono *Martyrologium Romanum*, opracowane przez kardynała G. Sirleto przy udziale C. Baroniusza, por. H. Quentin, *Les martyrologes historiques*, Paris 1908; DPAC II 2155-2157 (V. Saxer); SWP 539-541 (A. Witkowska).

¹⁹ Ich lista: L. Homo, *Essai sur le Règne de l'Empereur Aurélien [270-275]*, Paris 1904, 375-376; J. Moreau (ed.), *Lactance: De la mort des persecuteurs* (Commentaire), SCH 39, 226-231. Lista ta została uzupełniona o męczenników galijskich pominiętych przez L. Homo. O organizowaniu prześladowań oraz o literaturze dotyczącej męczenników por. E. Wipszycka – M. Starowiejski (red.), *Męczennicy*, OŻ 9, Kraków 1991, 15-144.

²⁰ Por. *Martyrologium Romanum*, ed. III, Taurini – Romae 1939, 472, tłum. P. Turbak: *Martyrologium Rzymskie*, Kraków 1967, 352: „W Rzymie świętego Synezjusza męczennika. Za czasów świętego Sykstusa II papieża został wyświęcony na lektora i wielu nawrócił do Chrystusa. Za to oskarżono go przed cesarzem Aurelianem. Ścięty mieczem otrzymał palmę męczeństwa”; zob. H. Delehay, *Martyrologium Romanum ad formam editionis typicae = Propylaeum ad Acta SS. Decembris*, Bruxelles 1940, 578; BS XI 1215 (F. Caraffa).

²¹ Por. *Martyrologium Hieronymianum*, ed. H. Quentin – H. Delehay, ASanc Novembris II 2, Bruxellis 1931, pp. 313, 316, 3115; *Martyrologium Romanum* pp. 231-232, n. 3; p. 234, n. 2, tłum. P. Turbak, s. 169 (10 VI): „Również w Rzymie, przy drodze Aureliusza, rocznica śmierci świętych męczenników Bazylidesa, Tripoda, Mandala i dwudziestu innych za panowania cesarza Aureliana”; BS II 903 (F. Caraffa).

²² Por. *Martyrologium Romanum* p. 295, tłum. P. Turbak, s. 229: „W Rzymie stu sześćdziesięciu pięciu żołnierzy, świętych męczenników, za panowania cesarza Aureliana”.

²³ Por. *Martyrologium Hieronymianum*, pp. 376-377; *Martyrologium Romanum* p. 288, tłum. P. Turbak, s. 194 (8 VII): „W Porto obok Rzymu pięćdziesięciu świętych żołnierzy męczenników. Pod wpływem męczeńskiej śmierci świętej Bonosy przyjęli wiarę chrześcijańską i zostali ochrzczeni przez papieża Feliksa I. Podczas prześladowania za cesarza Aureliana ponieśli śmierć męczeńską”;

– Agapit – jego męczeństwo obchodzono 18 sierpnia. Pojawia się on w *Martyrologium Hieronymianum* i *Martyrologium Romanum* oraz w poświęconych mu *Pasjach*. Wedle nich był on młodym chrześcijaninem (miał mieć 15 lat w chwili śmierci), który został aresztowany, a następnie ścięty w Praeneste. Jako męczennikowi oddawano mu cześć już w IV wieku, co poświadcza jedna z inskrypcji. Pod jego wezwaniem zbudowano bazylikę w Praeneste, która wedle *Liber Pontificalis* była odnowiona przez papieża Leona III (795-816)²⁴.

– Restytuta i jej towarzysze – jej śmierć męczeńska miała nastąpić 27 maja w Sora. Występuje ona w *Martyrologium Romanum* oraz w poświęconych jej *Pasjach*²⁵.

– Ireneusz i Mustiola – ich męczeństwo obchodzono 3 lipca w Clusium; wspomina je *Martyrologium Hieronymianum*, *Martyrologium Usuardi*, *Martyrologium Romanum*, oraz ich *Pasja*. Wedle nich Ireneusz był diakonem, który pochował ciało męczennika Feliksa. Został aresztowany przez Tuscusa, który następnie kazał mu biec przed swoim wozem z Sutri do Chiusi, gdzie potem został uwięziony. Następnie był torturowany i zginął na oczach Mustioli, pięknej chrześcijanki, która nie chciała ulec Tuscusowi, a w końcu także ją spotkała śmierć. Ta ostatnia miała być krewną cesarza Klaudiusza II, co z oczywistych względów jest fikcją. W *Martyrologium Romanum* Mustiola nazywana jest matroną, podczas gdy w aktach pojawia się jako dziewczica²⁶.

– Feliks – jego męczeńska śmierć miała nastąpić 23 czerwca w Sutrum. Znamy go z *Passio S. Mustiolae*, *Martyrologium Usuardi* oraz *Martyrologium Romanum*. Miał on ewangelizować ludność w okolicach Falerii, aż dosięgło go prześladowanie za czasów Waleriana albo Aureliana²⁷.

s. 202 (15 VII): „W Porto koło Rzymu, świętych męczenników Eutropiusza i siostr Zozymy i Bonozy”; *Passio*, BHL I 1425-1426; inskrypcje zob. CIL XIV 1937; BS III 349-351 (E. Josi).

²⁴ Por. *Martyrologium Hieronymianum*, pp. 448-449; *Martyrologium Romanum*, p. 306, tłum. P. Turbak s. 236: „W Palestynie świętego Agapita męczennika. Liczył dopiero 15 lat, lecz serce jego już płonęło miłością Chrystusa. Na rozkaz cesarza Aureliana pojmano go i długo biczowano surowymi rzemieniami [...]. Na rozkaz cesarza rzucono go lwom na pożarcie, lecz one go nie tknęły. W końcu pod ciosem miecza katowskiego otrzymał koronę męczeńską”; *Passiones*, zob. BHL I 125-129; inskrypcje zob. CIL XIV 3415; *Liber Pontificalis*, ed. L. Duchesne, II, Paris 1886, ristamp. Paris 1955, 29, tłum. Autora: „Wielce czcigodny papież na nowo wszystkie naprawy lepiej odnowił w bazylice błogosławionego męczennika Agapita, który został pogrzebany w Penestrinie”; BS I 313-315 (E. Josi – M. Chiara Celletti).

²⁵ Por. *Martyrologium Romanum*, pp. 194 i 212, tłum. P. Turbak, s. 155: „W pobliżu Sory świętej Restytuty, panny i męczenniczki. Za panowania cesarza Aureliana i za prokonsula Agacjusza podjęła walkę o wiarę [...] w końcu została ścięta wraz z innymi chrześcijanami i ozdobiona koroną męczeńską”; *Passiones*, BHL II 7192-7196; BS XI 135-136 (D. Ambrasi).

²⁶ Por. *Martyrologium Hieronymianum*, p. 617; *Martyrologium Romanum*, p. 268, tłum. P. Turbak s. 189: „W Chiusi, w Etrurii, świętych męczenników Ireneusza diakona i Mustioli matrony. Dręczeni srogimi mękami za cesarza Aureliana zasłużyli sobie na korony męczeńskie”; *Passio*, BHL I 4455; BS IX 681-685 (S. Ferrali).

Dalmacja:

– Anastazjusz – jego śmierć miała nastąpić w Salonie 26 sierpnia (wedle *Martyrologium Hieronymianum*) lub 21 sierpnia (*Martyrologium Romanum*). Obok *Martyrologium Hieronymianum* jest on wspominany także w późniejszych martyrologiach, oraz w jego *Pasji*. Początki kultu Anastazjusza poświadczone są już w IV wieku, a w VII wieku papież Grzegorz IV przeniósł jego relikwie do Rzymu. Wedle naszych źródeł pochodził on z Akwilei, a został stracony w Salonie. Wedle nich zabito go albo za rządów Aureliana lub Diodoklejana²⁸.

Galia:

– Patrokłus – jego męczeństwo obchodzono 21 stycznia. Jest on znany z *In Gloria Martyrum* Grzegorza z Tours, oraz z poświęconych mu *Pasji*, a także z *Martyrologium Hieronymianum* oraz *Martyrologium Romanum*. Wedle Grzegorza z Tours Patrokłus był pochowany w okolicach Troyes, gdzie go umęczono, a nad jego grobem znajdowała się mała kaplica, w której służył tylko lektor. Pewnej nocy u lektora nocował podróżnik, który miał ze sobą akta męczeństwa Patrokłusa. Ten ostatni pozwolił skopiować opis męczeństwa świętego. Lektor w nocy przepisał całe akta. Następnego dnia tajemniczy podróżnik opuścił jego progi, zabierając ze sobą oryginalny manuskrypt. Lektor udał się do biskupa, aby przedstawić mu sporządzoną przez siebie kopię. Ten jednak nie uwierzył mu i skrytykował go za wymyślenie tej opowieści. Jednak podczas wyprawy na Italię wśród łupów, z jakimi powrócono do Galii, znalazł się również rękopis zawierający takie same akta męczeństwa Patrokłusa, jakie skopiował lektor. Wedle nich Patrokłus został aresztowany, kiedy namiestnikiem był Aurelian, lub podczas pobytu cesarza Aureliana w Troyes. Wedle jego *Pasji* skazano go na śmierć i ścięto²⁹.

– Sabinian – miał on zostać stracony za wiarę 29 stycznia w Troyes. Wedle akt męczeństwa pochodził on z Samos. Decyzję o przyjęciu chrześcijaństwa powziął pod wpływem czytania Biblii. Następnie przybył do Galii, gdzie

²⁷ Por. *Martyrologium Romanum*, pp. 251-252, tłum. P. Turbak, s. 182: „W Sutri, w Toskanii, świętego Feliksa kapłana. Prefekt Turejusz kazał tak długo tłuc jego usta kamieniami, aż skończył”; *Passio S. Mustiolae*, BHL I 4455; BS V 565 (B. Cignitti).

²⁸ Por. *Martyrologium Romanum*, p. 311, tłum. P. Turbak, s. 240: „W Salonie w Dalmacji, świętego Anastazego, pisarza sądowego [...]. Za wyznanie imienia Chrystusa został na rozkaz cesarza zabity i jako męczennik odszedł do Pana”; BS I 1058-1059 (A. Amore).

²⁹ Por. *Martyrologium Hieronymianum Com.*, p. 54; *Martyrologium Romanum*, p. 30, tłum. P. Turbak, s. 41: „W Troyes, w Galii, świętego Patrokłusa, który za panowania cesarza Aureliana zasłużył sobie na wieniec męczeński”; Gregorius Tauronensis, *Gloria martyrum* 63, MGH Scrip. Mer. I 2, 531; *Passio*, BHL II 6520; BS X 417-418 (J.Ch. Didier – A. Cardinali); G. Bardy, *Les martyrs bourguignons de la persécution d'Aurélien*, „Annales de Bourgogne” 8 (1936) 337-341; J. Van der Straeten, *La passion de S. Patrocle de Troyes, ses sources*, AnBol 128 (1960) 145-153.

przyjął chrzest (jakoby w cudowny sposób, bez udziału ludzi, chrztu udzielił mu głos z nieba). W Galii został aresztowany i stanął przed trybunałem, na czele którego stał Aurelian. Po serii niezwykłych zdarzeń (nie miały się go ani ogień, ani strzały) został ścięty. Jego *Pasja* nie ma wartości historycznej. Ponadto znamy go z *Martyrologium Romanum*³⁰.

– Julia i jej towarzysze – ich umęczenie miało nastąpić 21 sierpnia. *Pasja* św. Julii miała jakoby pochodzić z VIII-IX wieku³¹. Z zestawienia jednak listy jej manuskryptów, w których zawarte są akta jej męczeństwa, wynika, że najstarszy z nich datowany jest dopiero na XI wiek. *Pasja* ta pozbawiona jest wartości historycznej. W martyrologiach po raz pierwszy pojawia się dopiero w *Martyrologium Usuardi* (czyli w IX wieku)³².

– Wenerand – jego kaźń nastąpiła podobno 14 listopada w Troyes. Znany on jest z *Catalogus Sanctorum* (XIV w.) Pietro di Natalibus, oraz *Martyrologium Romanum*. Wedle naszych źródeł był on bogatym młodzieńcem, ściętym w Troyes. Jego *Pasja* nie ma jednak wartości historycznej³³.

– Symforian – umęczono go 22 sierpnia w Augustodunum. Wiadomości o nim spotykamy w *Historia Francorum* Grzegorza z Tours (niestety passusy owe nie przynoszą nam informacji o samym męczenniku, tylko o jego kulcie), oraz w jego *Gloria Martyrum*, a także w *Martyrologium Hieronymianum* i *Martyrologium Romanum*. Znamy ponadto poświęconą mu *Pasję*, która pochodzi z V wieku. Poświadczenie jego kultu mamy w V-VI wieku³⁴.

– Kolumba – pamiątkę jej śmierci obchodzono 31 grudnia, ze stwierdzeniem, że została stracona w Sens. Wspomina ją *Martyrologium Hierony-*

³⁰ Por. *Martyrologium Romanum Com*, pp. 39-40, tłum. P. Turbak s. 47: „W okolicy miasta Troyes świętego Sabiniana męczennika, którego cesarz Aurelian ściąć rozkazał”; *Passio* zob. BHL II 7438-7441; BS XI 547-548 (J.Ch. Didier); Bady, *Les martyrs Bourguignons de la persécution d'Aurélien*, s. 321-348, J. Van der Straeten, *Les Actes des martyrs d'Aurélien en Bourgogne*, AnBol 129 (1961) 447-468; tenże, *Actes des martyrs d'Aurélien en Gaule*, AnBol 130 (1962) 125-129.

³¹ Por. G. Verdin, *Légendes hagiographiques troyennes*, RHR 90 (1924) 186-187.

³² Por. Van der Straeten, *Actes des martyrs d'Aurélien en Gaule*, s. 124-125; *Passio*, zob. BHL I 4518; *Martyrologium Usuardi*, PL 124, 384; J. Van der Straeten, *La Passion de Ste. Jule*, AnBol 75 (1962) 361-381; BS VI 1169-1170 (J. Marilier).

³³ Por. *Martyrologium Romanum* p. 521, tłum. P. Turbak s. 326: „W Troyes, w Galii, świętego Weneranda, umęczonego za wiarę za cesarza Aureliana”; Petrus de Natalibus, *Catalogus sanctorum* X 60; *Passio*, zob. BHL II 1232; BS XII 1004-1005 (P. Viard); Van der Straeten, *Actes des martyrs d'Aurélien en Gaule*, s. 129-131.

³⁴ Por. Gregorius Turonensis, *Historia Francorum* II 15 i VIII 30; idem, *Gloria martyrum* 51; *Martyrologium Hieronymianum*, p. 458; *Martyrologium Romanum*, tłum. P. Turbak s. 241: „W Autun, w Galii, świętego Symforiana męczennika za panowania cesarza Aureliana. Ponieważ nie chciał złożyć ofiary bożkom, przeto go najpierw ubiczowano, następnie wtrącono do więzienia, a w końcu ścięciem głowy zakończono jego męczeństwo”; *Passio*, zob. BHL II 7967; BS XI 1216-1217 (M.O. Garrigues); B. Beaujard, *Le culte des saints en Gaule. Les premiers temps d'Hilaire de Poitiers à la fin du VIe siècle*, Paris 2000, 206.

mianum i kilka kolejnych martyrologiów: *Martyrologium Bedae*, *Martyrologium Usuardi*, *Martyrologium Romanum*, oraz kilka redakcji jej *Pasji*³⁵. Najwcześniejsze manuskrypty zawierające jej *Pasję* pochodzą z VIII i IX wieku³⁶. Kolumba nie jest wspominana przez Grzegorza z Tours. Istnienie bazyliki pod jej wezwaniem poświadczane jest w VII wieku. Kult jej popularny był w Hiszpanii oraz Galii. Wedle wspomianej *Pasji* pochodziła z Hiszpanii z bogatej pogańskiej rodziny, w wieku 16 lat przybyła do Galii. Po kryjomu wyznawała chrześcijaństwo, a jej chrzest odbył się w Viennie. Kiedy Aurelianus przybył do Sens, Kolumba została uwięziona i stracona. Jej męczeństwu towarzyszyły cudowne znaki, m.in. jakoby niedźwiedź uratował ją przed pohańbieniem przez więziennych strażników. Ostatecznie wedle *Pasji* została ścięta. Oczywiście, jej *Pasja* pozbawiona jest wszelkiej wartości historycznej (przeżycia świętej w amfiteatrze wzorowane są łacińskich *Pasjach* św. Chryzantii i Darii³⁷.

– Rewerian i Paweł – ich śmierć męczeńska miała nastąpić w Autun 1 czerwca. Wedle *Martyrologium Usuardi* i *Martyrologium Romanum* Rewerian był biskupem, a Paweł prezbiterem w Autun. Kult tych świętych jest bardzo słabo poświadczony, dlatego też badacze wątpią w ich istnienie³⁸.

– Pryskus i Kottus – podobno zginęli za wiarę 26 maja w Auxerre. Wspomniani są w *Martyrologium Hieronymianum* oraz poświęconej im *Pasji*, pochodzącej z VII wieku³⁹.

Azja Mniejsza:

– M a m a s – pamiątkę jego męczeństwa obchodzono 17 sierpnia. Stracono go w Cezarei Kappadockiej. O tym męczenniku wiadomo bardzo niewiele: nie wie o nim nic Euzebiusz z Cezarei, ale wspominają go w swych homiliach

³⁵ Por. *Martyrologium Hieronymianum*, pp. 16-18; *Martyrologium Bedae*, PL 94, 1147; *Martyrologium Usuardi*, PL 124, 857; *Martyrologium Romanum*, p. 610, tłum. P. Turbak s. 368: „W Sens świętej Kolumby, panny i męczenniczki, którą za panowania Aureliana najpierw męczono ogniem, a potem ścięto”; *Passio*, zob. BHL I 1787 i 1892-1896.

³⁶ Por. Montpellier, École de Médecine, 55 i Paris, Lat. 12598.

³⁷ Por. *Passio Chrysantiae et Dariae*, BHL I 1787; zob. G. Schastel, *St. Colombe de Sens*, Paris 1939; BS IV 103-106 (G.M. Fusconi); Van der Straeten, *Actes des martyrs d'Aurélien en Gaule*, s. 116-117.

³⁸ Por. *Martyrologium Romanum*, p. 198, tłum. P. Turbak, s. 160: „W Autun świętego Reweriana biskupa oraz Pawła kapłana i dziesięciu innych. Wszyscy otrzymali korony męczeńskie pod cesarzem Aurelianem”; *Passio*, zob. BHL II 7200; BS XI 141 (C. Boillon); Bardy, *Les martyrs Bourguignons de la persécution d'Aurélien*, s. 325-326; Van der Straeten, *Actes des martyrs d'Aurélien en Gaule*, s. 135-139.

³⁹ Por. *Martyrologium Hieronymianum*, pp. 81 i 235; *Martyrologium Romanum*, p. 191, tłum. P. Turbak, s. 154: „W okręgu Auxerre świętego Pryskusa męczennika. Został ścięty razem z wielką liczbą wiernych Chrystusowych”; *Passio*, zob. BHL II 6930; BS X 1120-1123 (P. Viard), Bardy, *Les martyrs Bourguignons de la persécution d'Aurélien*, s. 326; Van der Straeten, *Actes des martyrs d'Aurélien en Gaule*, s. 131-135.

Grzegorz z Nazjanzu⁴⁰ i Bazyli Wielki⁴¹. Przedstawiają oni Mamasa jako pasterza, który został uśmiercony w młodym wieku. Wedle Sozomena, jego grób cieszył się tak wielkim szacunkiem, że młodzi cesarowie Gallus i Julian Apostata, podczas swojego pobytu w Kappadocji, postanowili wznieść olbrzymią i wspaniałą świątynię w miejscu, gdzie Mamas był pogrzebany. Tenże Sozomen opowiada dalej, że bracia podzielili się zadaniem, każdy z nich miał zbudować swoją połowę kościoła, przy czym część wnoszona przez Gallusa była szybko budowana, a mury stawiane na polecenie Juliana waliły się⁴². Oczywiście, historia ta jest zapewne fikcyjna, ale poświadcza ona kult męczennika Mamasa, przynajmniej w czasach Sozomena. Wymienia go także *Martyrologium Hieronymianum* oraz oczywiście *Martyrologium Romanum*⁴³. Oprócz tego dysponujemy zachowaną tylko w przekładzie łacińskim *Pasją* Mamasa, którą jakoby sporządzili Eupredius, Kraton i Perigenes⁴⁴. Wedle tych akt, pełnych cudów, Mamas miał zostać uśmiercony w 5 roku rządów Aureliana. Wedle nich, Mamas jako młody człowiek porzucił miasto na rzecz wsi, stał się pasterzem, żył zgodnie z naturą, żywiąc się miodem i mlekiem. Także męczeńskiej śmierci Mamasa towarzyszyć miały cuda. Rzucony na pożarcie dzikim bestiom, nie został przez nich zaatakowany. Drapieżniki miały zachowywać się względem Mamasa, tak jak owce wobec swojego pasterza. Akta te są oczywiście pozbawione zupełnie wartości faktograficznej, a badacze w *Pasjach* Mamasa doszukują się wpływu mitów o Orfeuszu⁴⁵.

– A t e n o d o r – miał być umęczony 18 października w Neocezarei w Ponce: był bratem Grzegorza Cudotwórcy i podobnie jak on – uczniem Orygenesa⁴⁶. Razem z bratem odgrywali główną rolę w Kościele w Poncie, biorąc m.in. udział w pierwszym synodzie w Antiochii, który zajmował się sprawą Pawła z Samosaty⁴⁷.

⁴⁰ Por. Gregorius Nazianzenus, *Oratio* 44, 12, PG 36, 620-621, tłum. pol.: Św. Grzegorz z Nazjanzu, *Mowy wybrane*, Warszawa 1967, 529: „głośny Mamas, i pasterz, i męczennik. Doil on przedtem łanie, na wyjściu śpieszące [...] a teraz pasie lud metropolii [...]”.

⁴¹ Por. Basilius, *Oratio in Mamantem martyrem*, PG 31, 608-622.

⁴² Por. Sozomenos, HE V 2, 12, PG 67, 1213, tłum. S. Kazikowski: Hermiasz Sozomen, *Historia Kościoła*, Warszawa 1989, 291-292.

⁴³ Por. *Martyrologium Hieronymianum*, p. 447; *Martyrologium Romanum*, p. 344, tłum. P. Turbak, s. 235: „W Cezarei, w Kapadocji, św. Mamasa (Mamanta) męczennika, syna świętych męczenników Teodota i Rufiny. Życie jego od dzieciństwa aż do starości było długim męczeństwem, które się chwalebnie zakończyło za cesarza Aureliana i namiestnika Aleksandra”.

⁴⁴ Por. *Passio*, BHL II 5192-5199.

⁴⁵ Por. BS VIII 592-612 (B. Cignitti).

⁴⁶ Por. Eusebius, HE VI 30; BS II 561-562 (G. Lucchesi).

⁴⁷ Por. Eusebius HE VII 14 i 28; *Martyrologium Romanum*, p. 397, tłum. P. Turbak, s. 299: „W Nowej Cezarei, w Azji Mniejszej, świętego Atenodora biskupa, brata św. Grzegorza Cudotwórcy. Słynął z wielkiej nauki. Podczas prześladowania cesarza Aureliana poniósł śmierć męczeńską”.

– Konon – pamiątkę jego męczeństwa, które nastąpiło w Ikonium w Likaonii, obchodzono 29 maja. Znany jest z poświęconych mu *Akt Męczeństwa* oraz z *Martyrologium Romanum*, p. 214⁴⁸.

Palestyna:

– Paweł i Juliana – mieli zostać umęczeni w Ptolemaidzie w Palestynie 17 sierpnia. Paweł i Juliana pojawiają się w *Synaxarium Constantinopolitanum* i *Martyrologium Romanum* oraz w swojej *Pasji*. Wedle tej ostatniej Aurelian przybył do miasta Tolemaida w Izaurii (takie nie istnieje), lub do Syrii i tam postawiono przed jego trybunałem Pawła i Julianę, którzy zostali skazani na śmierć i straceni. Okoliczności ich śmierci nie wyglądają wiarygodnie: Aurelian był w Syrii w 272 oraz w 273 r., czyli wiele miesięcy zanim miał on planować rozpętanie prześladowania chrześcijan. W źródłach wschodnich datowano ich śmierć na 4 marca⁴⁹.

Ponadto wśród umęczonych za Aureliana chrześcijan wymieniano także biskupa Rzymu Feliksa I, który zmarł, jak poświadcza *Liber Pontificalis*, 30 maja 274 roku⁵⁰. Tymczasem *Chronograf* z 354 r. umieszcza go na liście biskupów pogrzebanych, a nie w wykazie męczenników. O jego męczeńskiej śmierci nic nie wiedział Euzebiusz z Cezarei, dlatego zapewne zmarł on z przyczyn naturalnych. Dosyć łatwo wytłumaczyć, jak narodziła się legenda dotycząca stracenia Feliksa za Aureliana. Zapewne pomyłono go z męczennikiem o tym imieniu, który miał ponieść śmierć za panowania tego cesarza⁵¹. Również postaci z cyklu Benignusa uchodziły za męczenników z czasów Aureliana

⁴⁸ Por. *Martyrologium Romanum*, p. 214, tłum. P. Turbak, s. 156: „W pobliżu Ikonium, w Likaonii, świętych męczenników Konona i jego dwunastoletniego syna. Obaj za cesarza Aureliana statecznie zniesli męki na kracie, pod którą podsycano płomień olejem. Następnie mężnie wycierpieli wyciąganie kości ze stawów oraz przypalanie ogniem. W końcu drewnianym młotem pogruchołano im ręce, przy czym oddali ducha Bogu”; *Passio*, zob. BHL I 1912-1913; BS IV 152 (J.M. Sauget).

⁴⁹ Por. *Synaxarium Ecclesiae Constantinopolitanae*, ed. H. Delehay, w: *Propylaeum ad Acta SS. Novembris*, Bruxelles 1900, 505-506; *Martyrologium Romanum*, p. 369, tłum. P. Turbak, s. 235: „W Ptolemaidzie, w Palestynie, świętych męczenników Pawła i jego siostry Juliany panny. Ponieważ niezachwianie wyznawali wiarę w Chrystusa, przeto za panowania cesarza Aureliana męczono ich srodze różnymi torturami, a w końcu ścięto”; *Passio*, zob. BHG II 964; BS X 303-305 (J.M. Sauget).

⁵⁰ Por. *Liber Pontificalis*, ed. L. Duchesne, Paris 1955, 158, tłum. autora: „Feliks z pochodzenia Rzymianin [...] został uwięziony męczeństwem. Był za czasów Klaudiusza II i Aureliana [...]. Ten zbudował bazylikę przy Via Aurelia, gdzie i jest pochowany, 30 maja, dwie mile od miasta Rzymu”; zob. *Martyrologium Romanum*, p. 195, tłum. P. Turbak, s. 157 (pod dniem 30 maja): „Świętego Feliksa I, papieża i męczennika. O dniu jego zgonu wspomina się dnia 30 grudnia”; tamże pod dniem 30 grudnia (P. Turbak, s. 367: „W Rzymie zejście świętego Feliksa I, papieża i męczennika. Rządził Kościołem za panowania cesarza Aureliana. Jego święto obchodzi się dnia 30 maja”; BS V 574-575 (A. Amore).

⁵¹ Por. J.N.D. Kelly, *Encyklopedia papieży*, tłum. T. Szafrński, Warszawa 1997, 40.

(prezbiter Benignus⁵², prezbiter Andochiusz, diakon Tirsus i Feliks⁵³). Jednak wedle tych samych źródeł byli oni uczniami św. Polikarpa z Smyrny, co wyklucza możliwość, aby ponieśli śmierć za rządów Aureliana.

Trudno jest jednoznacznie określić ilu z tych męczenników mogło ponieść śmierć za rządów Aureliana (co jeszcze nie znaczy, że taki los ich spotkał), a którzy są wytworem wyobraźni starożytnych i średniowiecznych autorów. Nawet wykazanie, że *Pasja* męczennika (jeśli jest pierwszym poświadczeniem jego istnienia) jest utkana z charakterystycznych dla tego gatunku literackiego toposów nie oznacza, że był on postacią fikcyjną. Mimo tego ostatniego zastrzeżenia, najważniejszym kryterium, które pozwala ocenić wiarygodność męczeństwa, jest to, kiedy mamy pierwsze wzmianki o danym świętym. Część z nich znana jest głównie ze źródeł średniowiecznych, ich fikcyjność nie ulega żadnej dyskusji. Tak jest z Wenerandem, który znany jest z dzieła Piotra z Natalibus (XIV wiek) oraz z *Martyrologium Romanum* (XVII wiek). W *Martyrologium Hieronymianum* pojawia się dziewica Weneranda, urodzona w Galii (skąd miał pochodzić Wenerand) i stracona w Rzymie za rządów Antonina Piusa (14 listopada). Ponieważ Weneranda została uśmiercona za panowania tego władcy, za którego rzeczywiście występowały przypadki prześladowania chrześcijan, to Wenerand zapewne nie istniał⁵⁴. Inaczej próbuje wytłumaczyć pojawienie się Weneranda J. van der Staten: wedle niego, w *Pasji* św. Sabiniana z X wieku, pojawia się passus: „venerandus autem martyr Sabinianus” („czcigodny zaś męczennik Sabinianus”)⁵⁵. W XIV wieku „venerandus martyr” mogło zostać odczytane jako „martyr Venerandus”, z którego następnie uczyniono syna Sabiniana⁵⁶.

Nawet jeżeli święty znany jest ze źródeł IV-V wiecznych, to nie znaczy, że poniósł on w rzeczywistości śmierć męczeńską. W *Martyrologium Hieronymia-*

⁵² Benignus znany jest z *Gloria martyrum* (51) Grzegorza z Tours oraz z *Martyrologium Hieronymianum* i poświęconej mu *Pasji* (BHL I 1153), której najstarszy rękopis pochodzi z X wieku.. Kult św. Benignusa rozpowszechniał Grzegorz z Langres (506-539). Wedle *Pasji* został on wysłany do Galii przez Polikarpa ze Smyrny razem z kapłanem Andochusem, oraz diakonem Tirsusem. Jednak po panowaniu cesarza Sewera jego następca Aurelian [sic!] nakazał uwięzić a następnie stracić męczenników. Jego męczeństwo obchodzi się 1 XI, BS II 1231-1232 (A. Amore); P. Lejar, *Saint Bénigne de Dijon*, „Revue d'Histoire et de Littérature Religieuse” 7 (1902) 71-96; H. Gregoire, *Saint Bénigne de Dijon et son prototype Byzantin le mégalomartyr Benignos (Menignos) de Parion (Hellespont)*, „Comptes Rendus de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres” 1952, 204-213; Van der Straten, *Les Actes des martyrs d'Aurélien en Bourgogne*, s. 447-468.

⁵³ Andochiusz i jego towarzysze znani są z *Martyrologium Hieronymianum* (p. 525); *Martyrologium Romanum* (p. 414, tłum. P. Turbak, s. 277) i poświęconej mu *Pasji* (BHL I 424). Nieznany on był Grzegorzowi z Tours. Okoliczności, w których miało nastąpić jego męczeństwo, są takie same, jak w wypadku Benignusa. Ich męczeństwo obchodzono 24 września, por. BS I 1093-1094 (A. Amore); Van der Straten, *Les Actes des martyrs d'Aurélien en Bourgogne*, s. 447-468.

⁵⁴ Por. BS XII 1004-1005 (P. Viard).

⁵⁵ Por. *Passio Sabiniani*, BHL II 7439.

⁵⁶ Por. Van der Straten, *Actes des martyrs d'Aurélien en Gaule*, s. 130-131.

num wymieniane są postacie, które nie były męczennikami. Tak jest z biskupem Rzymu Kalikstem, którego pontyfikat i śmierć przypada na czas panowania Aleksandra Sewera. Euzebiusz z Cezarei i inni wcześnie autorzy chrześcijańscy nic nie wiedzieli ani o prześladowaniach za czasów tego cesarza ani o męczeństwie owego biskupa Rzymu⁵⁷. Męczeństwo kilkunastu postaci z owej listy męczenników za Aureliana jest zupełnie niewiarygodne. Dotyczy to przede wszystkim tych, którzy podobno ponieśli śmierć w Galii. Grzegorz z Tours nie wiedział nic o takich świętych, jak Rewerian i Paweł, czy Wenerand. Nie wspomina on też o prześladowaniu chrześcijan w Galii za czasów Aureliana, podczas gdy w martyrologiach oraz aktach męczeństwa przypisuje się temu panowaniu dosyć dużą liczbę męczenników z tej części cesarstwa. Jest to o tyle ciekawe, że większość z nich zostało podobno umęczonych w Galii oraz w Italii, tymczasem praktycznie nie ma ich ze wschodniej części Cesarstwa Rzymskiego, czy Afryki, w których to prowincjach liczba chrześcijan była zdecydowanie większa niż w Galii (do tego jeszcze wrócę). Jak już wspomniano wyżej, męczennica Restytuta poświadczona jest bardzo późno. Zwrócono też uwagę, że w *Martyrologium Hieronymianum*⁵⁸ można znaleźć świętego Restytuta, który miał ponieść męczeńską śmierć w czasach Dioklecjana. Można zaryzykować hipotezę, że postać Restytuty wzorowana jest na tym męczenniku. Pasja Sabiniana pełna jest fantazji (głosy z nieba, cuda podczas męczeństwa) i pozbawiona wszelkiej wartości⁵⁹. Ponadto wykazuje ona (tak samo jest w przypadku Sidroniusza) olbrzymie podobieństwo do opisu umęczenia św. Krzysztofa (tak pod względem faktograficznym, jak i językowym)⁶⁰. Podobnie *Pasja* św. Julii z Troyes powstała na podstawie *Pasji* Lucylii i jej towarzyszy⁶¹, a opis męczeństwa Patrokla wzorowany jest na *Pasji* Symforiana⁶². Wedle *Martyrologium Hieronymianum* 50 męczenników, którzy mieli zostać zabici w Porto obok Rzymu 8 lipca, było żołnierzami, którzy nawrócili się na chrześcijaństwo pod wpływem męczeńskiej śmierci Bonozy. Następnie mieli oni być ochrzczeni przez biskupa Rzymu Feliksa, po czym zostali aresztowani i straceni. Tymczasem Feliks zmarł w 274 r., czyli na wiele miesięcy przed śmiercią Aureliana, czyli wedle *Martyrologium Hieronymianum* Bonoza musiała umrzeć nie później niż w 274 r., co jest oczywiście niezgodne z informacjami

⁵⁷ Por. Kelly, *Encyklopedia papieży*, s. 27.

⁵⁸ Por. *Com. Martyrologium Hieronymianum*, ss. 277, 281 i 314.

⁵⁹ Por. Frend, *Martyrdom and persecution in the Early Church*, s. 444.

⁶⁰ Por. Van der Straten, *Actes des martyrs d'Aurélien en Gaule*, s. 125-129.

⁶¹ Por. tamże, s. 124-125.

⁶² Por. tenże, *La passion de S. Patrocle de Troyes. Ses sources*, AnBol 128 (1960) 145-153.

Według G. Verdin, *Pasja* Patrokla wzorowana była na wschodnich legendach hagiograficznych. P. Campbell jako pierwszy dostrzegł podobieństwo pomiędzy *Pasją* Patrokla a Symforiana. J. Van der Straten zwraca uwagę na podobieństwa pomiędzy opisem męczeństwa Patrokla a Albana z Verulanum. Na podstawie tych podobieństw można określić, że *Pasja* Patrokla powstała między V (*Pasja* Symforiana) a końcem VI wieku (Grzegorz z Tours).

u Laktancjusza o wydaniu antychrześcijańskich edyktów tuż przed zamordowaniem cesarza. Jej śmierć nie mogła mieć nic wspólnego z domniemanym prześladowaniem za Aureliana. Śmierć owych pięćdziesięciu męczenników nie wygląda wiarygodnie i jest to zapewne informacja wyssana z palca. A przecież o Bonozie pisze *Martyrologium Hieronymianum*, czyli najstarsze źródło, wspominające męczenników za Aureliana.

W przypadku niektórych z tych chrześcijan nie sposób kwestionować ich istnienia, ale wątpliwe jest, aby ponieśli oni śmierć męczeńską. Atenodor, biskup Neocezarei, był znaną osobą i milczenie autorów chrześcijańskich (Euzebiusz z Cezarei⁶³, Hieronim⁶⁴, czy Sokrates⁶⁵) o jego męczeństwie jest dziwne i bardzo znaczące. Żaden z nich nawet nie sugeruje, aby Atenodor poniósł taką właśnie śmierć. Ponieważ nie brał on udziału w drugim synodzie biskupów, zajmującym się sprawą Pawła z Samostaty (można go datować na koniec 268 r.)⁶⁶, to można przypuszczać, że w tym czasie Atenodor już nie żył⁶⁷. Z całą pewnością nie był on męczennikiem.

Inni męczennicy zginęli zapewne rzeczywiście za wiarę, z tym, że nie wiemy, kiedy to nastąpiło. Tak jest w przypadku Pryskusa i Kottusa. *Martyrologium Hieronymianum* nie podaje, kiedy zostali oni zabici. Powiązano ich z prześladowaniem, które jakoby rozpętał Aurelian dopiero w poświęconej im *Pasji*, datowanej na VII wiek⁶⁸. W przypadku Bazylidesa prefekt, który wydał na niego wyrok śmierci, nosił imię Platon. Zapewne samo imię męczennika może być prawdziwe, z tym, że gdy sporządzano *Martyrologium Hieronymianum* nie wiedzano o okolicznościach i czasie jego egzekucji (imię Prefekta Miasta jest oczywiście zupełnie fikcyjne). Ponieważ Bazylides miał ponieść śmierć przy *Via Aurelia*, to zapewne z tego powodu skojarzono jego męczeństwo z panowaniem Aureliana. Podobnie nie ma powodów do kwestionowania historyczności męczeństwa Mamasa. Bazyli i Grzegorz z Nazjanzu nie wzmiankują nam, za jakiego cesarza został on zamordowany. Z całą pewnością jego *Pasja* (gdzie wiąże się jego śmierć z Aurelianem) nie zasługuje na zaufanie.

Także męczeństwo Feliksa nie należy raczej wiązać z czasami Aureliana. Oprócz najbardziej rozpowszechnionej wersji, w której datuje się jego śmierć na rządy Aureliana, znane są akta wedle których zginął on za Antonina Piusa⁶⁹. Ponieważ za tego cesarza dochodziło do wystąpień skierowanych przeciwko

⁶³ Por. Eusebius, HE VI 30; VII 14 i 28.

⁶⁴ Por. Hieronymus, *De viris illustribus* 65.

⁶⁵ Por. Sokrates Scholasticus, HE IV 27.

⁶⁶ Por. F. Millar, *Paul of Samosata, Zenobia and Aurelian: the Church, local culture and political allegiance in the third-century Syria*, JRS 61 (1971) 11; E. Wipszycka, *Kościół w świecie późnego antyku*, Warszawa 1994, 46.

⁶⁷ Por. BS II 562 (G. Lucchesi).

⁶⁸ Por. BS X 1120-1123 (P. Viard).

⁶⁹ Por. BS V 565 (B. Cignitti).

chrześcijanom, to jest bardziej prawdopodobne, że właśnie wtedy został stracony. Podobnie jest przypadku Anastazjusza z Salony. W niektórych wersjach jego *Pasji* miał on zostać zabity za Dioklecjana, a nie za Aureliana.

Jak łatwo zauważyć daty, pod którymi czczono domniemyanych męczenników, najczęściej przypadają na miesiące letnie (najwięcej jest ich w sierpniu), co pokazuje poniższa tabela. Dostyc sporo ich miało miejsce również na jesieni (w tym miejscu trzeba jednak pamiętać, że operujemy tak małymi liczbami, że wyciąganie wniosków na podstawie statystyki jest już bardzo zawodne).

Rozkład miesięczny liczby domniemyanych męczeństw za rządów Aureliana:

Miesiąc	Liczba domniemyanych męczeństw przypadających za panowania Aureliana
Styczeń	2
Luty	–
Marzec	–
Kwiecień	–
Maj	3
Czerwiec	3
Lipiec	3
Sierpień	6
Wrzesień	–
Październik	1
Listopad	2
Grudzień	2
Razem	22

Jak już wcześniej wspomniałem, znaczna część z owych męczenników wydaje się należeć do świata fikcji, a nie rzeczywistości. Dlatego w następnym zestawieniu nie uwzględniłem tych świętych, którzy:

- pochodzili z Galii, a o ich istnieniu nie wiedział Grzegorz z Tours (Kolumba, Julia, Wenerand, Sabinian, Rewerian, Sidronius).
- pojawiają się bardzo późnych martyrologiach (Restytuta, Synezjusz).
- byli znanymi postaciami, a ich współcześni nic nie wiedzą o ich męczeństwie (Atenodor, Feliks – biskup Rzymu).
- mieli żyć w II wieku, co wyklucza ich związek z prześladowaniem za Aureliana (Benignus, Andochius).

W kolejnej tabeli umieszczam męczenników, którzy są znani z *Martyrologium Hieronymianum*: Anastazjusza, Agapita⁷⁰, Bonozę, Zosimę i Eutropiusza⁷¹,

⁷⁰ Por. także CIL XIV 3415.

⁷¹ Por. także CIL XIV 1937.

Ireneusza i Mustiolę, Priskusa i Kottusa, Mamasa (wspomniani przez Grzegorza z Nazjanzu i Sozomena), a także Feliksa, który pojawia się w *Pasji* św. Mustioli, oraz wzmiankowanych przez Grzegorza z Tours Patrokla, a także Symforiana. Należy pamiętać, że *Martyrologium Hieronymianum* nie wspomina, za którego imperatora ponieśli śmierć Priskus i Kottus oraz Mamas. Część źródeł wiąże również kaźń Feliksa (przy czym także śmierć Ireneusza i Mustioli związana była z tym samym prześladowaniem, co Feliksa) i Anastazjusza z panowaniem innych władców, niż Aureliana.

Rozkład miesięczny domniemanych męczeństw za rządów Aureliana po wykluczeniu najmniej prawdopodobnych przypadków męczeństwa:

Miesiąc	Liczba domniemanych męczeństw przypadających za panowania Aureliana
Styczeń	1
Luty	–
Marzec	–
Kwiecień	–
Maj	1
Czerwiec	2
Lipiec	2
Sierpień	4
Wrzesień	–
Październik	–
Listopad	–
Grudzień	–
Razem	10

Na pierwszy rzut oka pomiędzy jedną a drugą tabelą nie ma zbyt wielu różnic. Nadal najwięcej męczeństw datowanych jest w miesiącach letnich (z kulminacją w sierpniu). Zasadnicza różnica pomiędzy obydwoma tabelami odnosi się do końca roku. Z czasów Aureliana nie znamy ani jednego wiarygodnego męczeństwa, które przypadałoby na ostatnie miesiące roku.

Śmierć Aureliana nastąpiła na jesieni 275 roku. Ostatni dokument, który datowany jest panowaniem Aureliana pochodzi z 19 października 275 r. z Oksyrynchos⁷². Cesarz został zamordowany w Caenofrurium (pomiędzy Heraklą a Byzantion). Informacje z Bałkanów docierały do Egiptu (do Aleksandrii) po mniej więcej 9 dniach⁷³. Musiało upłynąć jeszcze kilka dni zanim wieść o tym

⁷² Por. *P. Oxy* XII 1455, 20-6 – 7 rok rządów Aureliana, Phaophi 21 = 19.10.275.

⁷³ Por. L. Casson, *Podróże w starożytnym świecie*, tłum. A. Flasińska – M. Radlińska, Warszawa 1981, 107.

dotarła do Oksyrynchos (gdzie znaleziono interesujący nas dokument). Oznacza to, że we wrześniu 275 roku Aurelian jeszcze żył. Trzeba pamiętać, że cesarz mógł zostać zamordowany już po powstaniu *P. Oxy*, XII, 1455. Tacyt, następca Aureliana, objął tron przed 10 grudnia 275 roku⁷⁴. Aurelian został zamordowany pomiędzy końcem września a początkiem grudnia 275 roku⁷⁵.

Wniosek jest dosyć oczywisty. Męczeństwa, które przypisuje się panowaniu Aureliana, nie są skorelowane z końcem jego rządów. Gdyby były one odzwierciedleniem rzeczywistego prześladowania, jakie miałyby miejsce pod sam koniec rządów Aureliana, to można się spodziewać, że większość z nich przypadłaby na wrzesień – październik – listopad – grudzień, czyli miesiące, które bezpośrednio poprzedzały zamordowanie Aureliana. Tymczasem czegoś takiego nie obserwujemy. Gdyby na podstawie akt męczenników domniemywać, kiedy mogło dojść do prześladowania chrześcijan, to trzeba by wskazać na lato, a nie na jesień 275 roku. Podważa to wiarygodność akt i pasji męczenników, które miały się rozgrywać za rządów Aureliana. Zapewne są one w znacznym stopniu wytworem fantazji niż rzeczywistości czasów tego władcy. Do tego *Martyrologium Hieronymianum* nie podawało, za którego cesarza zostali umęczeni ci z tych męczenników, których kult poświadczony jest z IV-V wieku (czyli, których męczeństwo jest najbardziej wiarygodne: Mammas czy Agapit). Dziś większość badaczy zgodnie twierdzi, że za Aureliana nie doszło do zorganizowanego prześladowania, a cesarz jedynie planował wystąpienie przeciwko chrześcijaństwu⁷⁶. Obecnie niewielu badaczy (jak W.H.C. Frend) sądzi, że doszło do prześladowania chrześcijan za Aureliana⁷⁷. Ale w świetle

⁷⁴ Najstarszy dokument przechowany na papirusie, który wspomina Tacyta, to *P. Cair. Isid.* 108, 17-19 = SB V 7677 pochodzący dopiero z 9 maja 276 roku. Cesarz ten jednak sprawował konsulat, więc musiał rozpocząć swoje panowanie przed 1 stycznia 276 roku. Dzięki inskrypcjom wiemy, że Tacyt sprawował dwie *tribunia potestas* (AE 1924, 70; CIL XII, 5563 = H. Dessau, ILS 591 = CIL XVII 174), to każe nam cofnąć początek jego rządów do co najmniej przed 10 grudnia 275 roku. *Historia Augusta* wspomina, że Tacyt objął tron 25 września (*Historia Augusta. Tacitus* 3, 2) ale w świetle *P. Oxy* XII 1455, 20-6 nie wydaje się to możliwe. Zresztą jest to nie jedyny wypadek, gdy *Historia Augusta* myli *dies imperii* poszczególnych cesarzy (F. Paschoud (ed.), *Histoire Auguste*, V/1: *Vies d'Aurélien et Tacite*, Paris 1996, 191).

⁷⁵ R. Suski, *Interregnum i Seweryna. Czy kobieta była cesarzem?*, w: *Grecy, Rzymianie i ich sąsiedzi, Antiquitas XXIX*, Wrocław 2007, 653-656.

⁷⁶ Por. M. Simon, *Cywilizacja wczesnego chrześcijaństwa*, tłum. E. Bąkowska, Warszawa 1992, 207; G. Bardy (éd.), *Eusèbe de Césarée*, HE VII 30, 21, Sch 41, 220, przypis 23; W.W. Hyde, *Paganism to Christianity in the Roman Empire*, New York 1970, 179; P. Keresztes, *The Imperial Roman government and the Christian Church*, II. *From Gallienus to the persecution of Diocletian*, ANRW II 23, 1, Berlin – New York 1979, 381; J.L. Creed (ed.), *Lactantius, De mortibus persecutorum*, Oxford 1984, 87; E. Wipszycka, *Państwo rzymskie a chrześcijaństwo do początków IV wieku*, w: *Starożytny Rzym we współczesnych badaniach*, Kraków 1994, 185; Ch. Pietri – L. Pietri (ed.), *Histoire du christianisme*, II: *Naissance d'une chrétienté (250-430)*, Paris 1995, 171-172; A. Watson, *Aurelian and the third Century*, London – New York 1999, 200.

⁷⁷ Por. Frend, *Martyrdom and persecution in the Early Church*, s. 444.

tego, co napisałem wyżej, nie ma dowodu na zorganizowane prześladowanie chrześcijan podczas rządów Aureliana⁷⁸.

Część badaczy (H. Gregoire, J. Moreau i P. Keresztes) była zdania, że do wystąpień skierowanych przeciwko chrześcijanom dochodziło podczas *interregnum* po śmierci Aureliana, a przed wstąpieniem na tron Tacyta⁷⁹. Wedle H. Gregoire i J. Moreau początek prześladowania chrześcijan związany był jeszcze z samym końcem rządów Aureliana, podczas gdy P. Keresztes podkreślał, iż prześladowanie nastąpiło już po śmierci cesarza. Według H. Gregoire do prześladowań dochodziło jeszcze za rządów Tacyta (znamy jednego męczennika) i Probusa (trzech męczenników). Nie sądzę, aby należało uznać zasadność tej hipotezy. Pomiędzy rządami Aureliana a jego następcy nie było długiego *interregnum*. Wspomina o nim: *Historia Augusta* (sześć miesięcy)⁸⁰, Aureliusz Wiktor (sześć miesięcy)⁸¹, czy *Epitome de Caesaribus* (siedem miesięcy)⁸². Inne źródła jednak milczą o tak bezprecedensowym wydarzeniu, jakim byłoby pozostawanie przez pół roku tronu cesarskiego pustym (Zosimos, Eutropiusz, Hieronim, Festus, Zonaras). Do tego Aurelian panował co najmniej do końca września 275 roku (przypis 72 tego artykułu), a jego następcą Tacyt objął tron przed 10 grudnia 275 roku (przypis 74). Jak widać, *interregnum* pomiędzy rządami Aureliana a Tacyta trwało najwyżej dwa miesiące. Najprawdopodobniej zaś dużo krócej. Jak już napisałem, Aurelian mógł żyć jeszcze po powstaniu ostatniego dokumentu, na którym pojawia się on jako cesarz, tak jak nie wiemy, na ile przed 10 grudnia 275 r. Tacyt objął tron. W każdym razie okres pomiędzy śmiercią Aureliana a obwołaniem Tacyta cesarzem był bardzo krótki. Ponadto wzmianka o owym *interregnum* może być wynikiem błędnej interpretacji przez Aureliusza Wiktora oraz autora *Historia Augusta* ich źródła *Kaisergeschichte*. Wedle *Historia Augusta* panowanie tego cesarza było krótkim (6 miesięcznym) *interregnum* pomiędzy rządami dwóch silnych cesarzy: Aureliana a Probusa⁸³. Być może autorzy, którzy wzmiankują owe *interregnum*, po prostu źle zrozumieli *Kaisergeschichte*, które nazwało rządy Tacyta *interregnum*⁸⁴. Ponadto daty, w jakich odbywać się miały akta męczenników, nie są skorelowane w czasie z okresem, który nastąpił tuż po śmierci cesarza. Szczególnie ważne jest to dla Galii, gdzie po śmierci Aureliana doszło do wielkiej inwazji Alama-

⁷⁸ W.H.C. Frend (tamże, s. 445) przyznaje, że daty męczeństw nie są skorelowane z końcem panowania Aureliana. Nie wyciąga jednak z tego wniosków.

⁷⁹ Por. J. Moreau (éd.), Lactance, *De la mort des persecuteurs. Commentaire*, Sch 39/2, 228-230; H. Gregoire, *Les persecutions dans l'empire romain*, Bruxelles 1964, 221-224; Keresztes, *The Imperial Roman government*, s. 383-384.

⁸⁰ Por. *Historia Augusta. Aurelianus* 40, 1-4; *Tacitus* 1, 1.

⁸¹ Por. Aurelius Victor, *De caesaribus* 35,12.

⁸² Por. *Epitome de caesaribus* 35, 10.

⁸³ Por. *Historia Augusta. Tacitus* 14, 5.

⁸⁴ Por. R. Syme, *Emperors and Biography*, Oxford 1971, 237-238.

nów, która spustoszyła tę prowincję. Nie można wiązać męczeństw, które jakoby rozgrywały się za Aureliana, z okresem chaosu, który wywołał najazd – w takim bowiem wypadku musiałyby się one rozgrywać w końcu 275 r., tymczasem wiarygodnych męczeństw z Galii z tego czasu po prostu nie znamy.

Prześladowanie chrześcijan za Tacyta, czy Probusa również budzi spore wątpliwości. Dla chrześcijan w średniowieczu pogańscy cesarze musieli być prześladowcami, *ergo* za ich rządów musieli być i męczennicy. A. Alföldi zwrócił uwagę na dosyć sporą liczbę męczenników, którzy mieli ponieść śmierć za krótkich rządów Klaudiusza II⁸⁵. Ponieważ chrześcijańscy autorzy starożytni nie kojarzyli tego cesarza z prześladowaniami, to zapewne owi święci nie ponieśli wtedy męczeńskiej śmierci, ale podobnie jak męczennicy z czasów Aureliana, Tacyta i Probusa zapewniali przerwę pomiędzy prześladowaniami za Waleriana a Dioklecjana⁸⁶. Ponadto mylono Aureliana z Markiem Aureliuszem (podobieństwo imion cesarzy)⁸⁷. W tym miejscu przypominam o kręgu uczniów św. Polikarpa z Smyrny: Andochiusie, czy Benignusie. Ponadto Benignus z Dijon jest wzorowany na męczenniku o tym samym imieniu znanym z Tracji⁸⁸. Dosyć łatwo również wytłumaczyć, dlaczego powiązano Benignusa z prześladowaniem Aureliana: cesarz ten zbudował w Dijon mury wokół miasta⁸⁹. Pamięć o tym wydarzeniu spowodowała, że gdy trzeba było utworzyć imię dla prześladowcy fikcyjnego męczennika, to autorom jego Pasji przyszedł do głowy właśnie on. Powstanie pasji męczenników za czasów Aureliana związane było z przekonaniem chrześcijan o wrogości wobec nich tego cesarza. Do tego trzeba dodać autorytet Euzebiusza z Cezarei, św. Augustyna, czy św. Hieronima, którzy uznali Aureliana za wroga chrześcijaństwa i (lub) prześladowcę.

Na koniec należy zaznaczyć, że mogły mieć miejsce za Aureliana pojedyncze przypadki wystąpień przeciwko chrześcijanom. Mimo tolerancji wobec chrześcijaństwa zdarzały się wypadki, gdy chrześcijanie podczas okresu Małego Pokoju stawali się ofiarami prześladowań. Przecież tak właśnie było w przypadku męczeństwa Marinusa⁹⁰, które przypadło na rządy Galiena, naj-

⁸⁵ Por. A. Alföldi, *Zu den Christenverfolgungen in der Mitte des 3. Jahrhunderts*, „Klio” 31 (1938) 348. Podają listę tych męczenników za P. Allard, *Les dernières persécutions du troisième siècle*, Paris 1907, 217-220: Asteriusz (18 I), Pryska (18 I), Pers Maris, jego żona Marta i dwóch synów Audifaks i Abakus (20 I), Walentyn (14 I), 250 męczenników z Salarrii (1 III), Kwirymiusz (15 III), Eutychiusz (15 V), Gracjan i Felicissima (12 VIII), Aurea i Hippolita (21 lub 22 VIII), Ptolemeusz (24 VIII), prezbiter Justyn (16 IX), 46 żołnierzy (25 X), Tryfonia i Cyrilla (28 X), Martana i Waleria (2 XII).

⁸⁶ Por. L. Homo, *Essai sur le règne de l'empereur Aurélien (270-275)*, Paris 1904, 376.

⁸⁷ Por. tamże.

⁸⁸ Por. H. Gregoire, *Saint Bénigne de Dijon et son prototype Byzantin le mégalomartyr Benignos (Menignos) de Parion (Hellespont)*, „Comptes Rendus de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres” (1952) 209.

⁸⁹ Por. Gregorius Turonensis, *Historia Francorum* III 19.

⁹⁰ Por. Eusebius, HE VII 15, 1.

prawdopodobniej już po nastaniu tolerancji dla chrześcijan⁹¹. Z całą pewnością takie wydarzenia były bardzo izolowane i nieliczne. W każdym razie nie można zaliczać Aureliana do cesarzy, którzy prześladowali chrześcijaństwo.

AURELIAN AND THE MARTYRS

(Summary)

The persecution of Christians was stopped after capture of Valerian in June 260. During the forty-three years from 260 to 303 the Christian Church had a relatively comfortable conditions to growth. According to Eusebius of Ceasarea and Lactantius the emperor Aurelian (270-275) wanted to renew the persecution in the last few months of his reign. The emperor was assassinated by a conspiracy of his higher officers and he didn't realize this plans. We have several accounts of martyrdoms which took place under Aurelian in Italy, Asia Minor, Palestine, Dalmatia and Gaul. The reliability of many of this martyrdoms is doubled. Some of this martyrs were genuine, but they hadn't been punished during the rule of Aurelian. For example Felix was executed either rule of Valerian or Aurelian. Sometimes authors of acts of martyr confused Aurelian with Marcus Aurelius. The following names of martyrs are fictitious. The dates of the martyrdoms don't fit to chronology for the end of Aurelian's rule.

⁹¹ Por. Wipszycka, *Państwo rzymskie a chrześcijaństwo do początków IV wieku*, s. 183.